

Οι εκδόσεις του Γκράμσι στα ελληνικά

Α'

Ελάχιστα πράγματα ήταν γνωστά από το έργο, αλλά και τη ζωή και τη δράση του Είδιου του Γκράμσι στην προδικτατορική Ελλάδα. Μέχρι και την 21η Απριλίου δεν είχε κυκλοφορήσει κανένα βιβλίο του και τα δυο-τρία μικρά αποσπάσματα από τα *Τετράδια της Φυλακής* που είχαν δημοσιευτεί στον περιοδικό τύπο είναι αμφίβολο αν θα μπορούσαν να διεκδικήσουν τον τίτλο της κορυφής του παγόβουνου.

Είναι γνωστό ότι η έλευση της δικτατορίας έθεσε επί τάπητος ένα σύνολο από ζητήματα. Έχοντας ήδη αλλού εκτεταμένα αναλύσει την περίοδο αυτή θα αρκεστώ εδώ στο να επισημάνω συνοπτικά μερικά μόνο σημεία¹.

Κοινή παραδοχή αποτελεί σήμερα το γεγονός ότι η πολύπλοκη εσωτερική και εξωτερική πραγματικότητα, συνδεδεμένη με τα άμεσα προβλήματα που ανέδειξε το στρατιωτικό πραξικόπημα, τα αναπάντητα ερωτηματικά, δημιούργησαν ένα πρώτο, μικρό, αξιόλογο όμως ρήγμα στην ιστορικά διαμορφωμένη εκδοχή του μαρξισμού στην Ελλάδα. Από το άνοιγμα αυτό χύθηκε ορμητικά το θολό νερό μιας ασφυκτιούσας και διπλά καταπιεσμένης αριστεράς. Τα συνταρακτικά γεγονότα της δεκαετίας '60 - '70 (αναφέρω χωρίς χρονολογική ή αξιολογική σειρά: Επανάσταση στην Κούβα, αλγερινή επανάσταση, Βιετ-Ναμ, πολιτιστική επανάσταση, Μάης '68, εισβολή των ρωσικών τανκς στην Τσεχοσλοβακία, ρωσοκινεζική διένεξη, ιταλικό θερμό φθινόπωρο, θάνατος Γκεβάρα - αντάρτικα κινήματα Λ. Αμερικής, άνοδος κινήματων κοινωνικής και πολιτιστικής αμφισβήτησης σε Δ. Ευρώπη, Β. Αμερική και Ιαπωνία), σε συνδυασμό με την δικτατορία λειτούργησαν σαν καταλύτες στις απόψεις που μέχρι τότε είχε επιβάλει η κυρίαρχη αριστερή εκδοχή. Έτσι όχι μόνο η σαφής αντίθεση στην δικτατορία αλλά και η σαφής άρνηση μιας συγκεκριμένης αριστερής παραδοσιακής λογικής υπήρξε το συνεκτικό στοιχείο της πολιτικής - εκδοτικής δραστηριότητας εκείνης της περιόδου.

Μέσα σ' αυτές τις δύσκολες και αντιφατικές συνθήκες διαμορφώθηκε βασανιστικά

μια καινούρια κατάσταση που απορρίπτοντας τις κροκοδείλιες αυτοκριτικές, τις τυποποιημένες απαντήσεις και τις εκδοχές εκ του ασφιδούς, έκανε για πρώτη φορά με λειτουργικούς όρους πράξη, αν και εξαιρετικά περιορισμένα, τον πλουραλισμό και την ετερογένεια.

Αυτό που κάποτε θεωριόταν υπέρτατη αρετή, ο μονολιθισμός στη σκέψη και τη δράση, άρχισε να αμφισβητείται και ανοικτά πια, από λίγους αναμφίβολα, που θολά και αντιφατικά, συνειδητοποιούσαν όμως, ότι όχι μόνο δεν αποτελούσε άρνηση του ατισμού, αλλά σε σημαντικό βαθμό, ακραία παραμόρφωσή του.

Η πραγματικότητα αυτή, ενισχυμένη από το γεγονός της ολοκληρωτικής απαγόρευσης της νόμιμης πολιτικής δράσης, γέννησαν την τάση για το άνοιγμα ενός διαλόγου που θα ενίσχυε τις οριακές ανάγκες για πληροφόρηση, διασταύρωση και κριτικό έλεγχο των κυκλοφορούντων ιδεών.

«Έτσι μέσα σε συνθήκες δικτατορίας ξεφύτρωσαν νέοι εκδοτικοί οίκοι, μεταφραστές, συγγραφείς κλπ. Άνθρωποι – αγωνιστές που έψαχναν να ανοίξουν νέους δρόμους μέσα στη σύγχυση και το χάος της νέας εποχής – άγνωστοι μεταξύ τους, μέσα κι έξω από τις φυλακές «πορευτήκαν» ανάμεσα σε άλλα και προς τον Γκράμσι»².

Αξίζει φρονώ να σταθώ λίγο για να (ξανα) περιγράψω το πώς συγκεκριμένα μεταφράστηκαν τα πρώτα του έργα και κυκλοφόρησαν.

Διανύοντας την μεσοβασίλειά του αντικοινοβουλευτισμού, ο πρώτος μεταφραστής έργων του Γκράμσι ο Θάνος Παπαδόπουλος έχει λίγο καιρό που γύρισε από την εξορία όπου και άρχισε να πρωτομεταφράζει τους *Διανοούμενους* που θα κυκλοφορήσουν το 1972 από τον «Στοχαστή». Ο Κώστας Φιλίνης βρίσκεται στις φυλακές όπου με πρωτοβουλία του μεταφράζει τις *Σημειώσεις στο Μακιαβέλι*, που περνώντας από πολλά χέρια θα εκδοθεί τελικά από τον «Ηριδανό» με τα αρχικά Φ.Κ. Τέλος ο Θανάσης Αθανασίου βρίσκεται κι αυτός φυλακισμένος στον Κορυδαλλό και ξεκινάει από μόνος του τη μετάφραση του *Παρελθόν και Παρόν*, το οποίο λίγο αργότερα, θα το στείλει σταδιακά από μέσα στον «Στοχαστή», για να το κυκλοφορήσει αυτός με τη σειρά του λίγο πριν την μεταπολίτευση.

Την ίδια εποχή (1971-’72) δύο παλαιάμαχοι των γραμμάτων μας η Φούλα Χατζιδάκη και ο Δημήτρης Ραυτόπουλος δίνουν στον «Ηριδανό» ένα μέρος από τα *Γράμματα από τη Φυλακή* του Γκράμσι που από καιρό είχανε μόνοι τους ξεκινήσει να μεταφράζουν. Τέλος, στο ίδιο περίπου διάστημα, άρχισε να μεταφράζει τον *Ιστορικό Υλισμό* ο Τίτος Μυλωνόπουλος, που και συμβολικά θα κυκλοφορήσει σαν πρώτο βιβλίο του «Οδυσσέα», το 1973.

Έτσι το έργο του Γκράμσι μεταφράστηκε και κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στην Ελλάδα. Πραγματικά από μια τραγική ειρωνεία της τύχης η πλειοψηφία των ελλήνων μεταφραστών μετάφρασε τα *Τετράδια της Φυλακής*, στις φυλακές και τις εξορίες. Αυτές οι συνθήκες βάζανε καθήκοντα για τα οποία κανένας ουσιαστικά δεν είχε προετοιμασθεί. «Κατά συνέπεια, οι μεταφράσεις, τα έργα αυτής της περιόδου, δεν υπακούουν στα συνηθισμένα φιλολογικά κριτήρια μιας ομαλής μεταβατικής εποχής»³.

Φυσικά αυτό που παραπάνω περιέγραψα σε σχέση με την μετάφραση και έκδοση έργων του Γκράμσι στα ελληνικά, ίσχυσε και για πολλά άλλα βιβλία και έντυπα της περιόδου εκείνης. Μιας περιόδου που αναδείκνυε θετικές πτυχές και διαμόρφωνε ήθη άγνωστα στο σημερινό μεταπολιτευτικό φολκλόρ.

Όλα αυτά σήμερα φαντάζουν μακρινό παρελθόν. Ωστόσο όσοι εξακολουθούν να

πιστευουν ότι η λήθη είναι ο εν όπλοις σύντροφος της εξουσίας, δεν πρέπει να ξεχνούν ότι αρκετοί εκδότες της περιόδου εκείνης βρέθηκαν σε αποφασιστικά πολιτικά και οικονομικά διλήμματα και ότι όχι λίγοι συγγραφείς και μεταφραστές προσπάθησαν με βάση μια πολιτική και μόνο επιλογή τους να αντιδράσουν στους συμβιβασμούς του «ας περιμένουμε» και τους κονφορμισμούς του «εμείς κάνουμε τέχνη και όχι πολιτική».

Γιατί ας μην γελιομάστε. Στο βαθμό που κάποιος επιζητά μian υπέρβαση του υπάρχοντος, δύο βασικοί τρόποι μένουν για να παρέμβει στην συγκεκριμένη πραγματικότητα. Ο πρώτος να παρέμβει με τις όποιες δυνάμεις και δυνατότητες έχει, *κόντρα στο ρεύμα*, προσπαθώντας να εξαντλήσει τα υποκειμενικά του όρια με βάση την αντίληψη ότι «ο συγγραφέας είναι ένας δραματουργός που δεν ξεστρατίζει από το δρόμο του για να μαζέψει λουλουδάκια». Κι ο δεύτερος είναι, αγνοώντας την προτροπή του Μπαλζάκ, να μαζεύει λουλουδάκια τα οποία μετά μια δεκαπενταετία, να τα εκθέτει, μαραμένα – φευ – στα κομψά βάζα των φιλόξενων μεταπολιτευτικών εφημερίδων, υπουργείων και περιοδικών.

Είτε λοιπόν το θέλουμε, είτε όχι, τα γεγονότα είναι σαν τις πρόκες αιχμηρά. Κι

είναι σχετική, η δύναμη και η δυνατότητα των σύγχρονων ορθοδόξων ή νεοορθόδοξων πελαστών, που με βάση τα σημερινά φολκλωρικά επιφαινόμενα των κάλπικων εντυπώσεων και των ασφαλών συνδυασμών προσπαθούν να μηδενίσουν τα τότε πεπραγμένα. Αυτά που «οι Αλεξανδρείς, οι Αντιοχείς, οι Σελευκείς κι οι πολυάριθμοι επίλοιποι Έλληνες» της Αριστεράς, *πλην Λακεδαιμονίων*, γιομάτοι λάθη, βέβαια, και ατέλειες, αλλά και ανιδιοτέλεια και πάθος, διαμορφώσανε περπατώντας ξυπόλυτοι στις εκτεταμένες επικράτειες των καινούριων συνθηκών.

Με τη μεταπολίτευση τα πράγματα αλλάζουν, τόσο στο χώρο της πολιτικής, όσο και στο χώρο της κίνησης των ιδεών.

Οι πολιτικές προτεραιότητες φαίνεται να δεσπόζουν και ένα μεγάλο τμήμα από αυτούς που ασχολήθηκαν με τον Γκράμσι στα χρόνια της καταφρόνιας, απέπλευσε για να ανοιχθεί στο πέλαγος της άμεσης πολιτικής δράσης. Οι διαφοροποιήσεις αυτές δεν σταμάτησαν τις προσπάθειες για την έκδοση των έργων του. Μόνο που η αποδυνάμωση από την αποχώρηση του αρχικού πυρήνα – που είχε πια στοιχειωδώς εγκλιματισθεί και «ενηλικιωθεί» – ήταν, πια, εμφανής.

Από την μεταπολίτευση μέχρι σήμερα κυκλοφόρησαν έξη βιβλία με έργα του Γκράμσι, οκτώ άρθρα του σε διάφορα περιοδικά και δέκα βιβλία και πενήντα τέσσερα άρθρα που αναφέρονται σ'αυτόν και το έργο του.

Οι νέες εκδόσεις βελτιώνουν αισθητά την εικόνα των προηγούμενων, έχοντας ενσωματώσει και κεφαλαιοποιήσει τα θετικά και αρνητικά τους. Έτσι παρουσιάζεται μια κατάσταση πιο ευνοϊκή που έχει όμως να αντιμετωπίσει και αυτή μια σειρά από προβλήματα διόλου ευκαταφρόνητα.

Θα σταθώ στα πιο χαρακτηριστικά.

Το πρώτο και σημαντικότερο είναι ότι το κυρίως έργο του Γκράμσι έγινε σχετικά πρόσφατα γνωστό μέσα από διαδοχικές προσεγγίσεις, όχι μόνο στην Ευρώπη, αλλά και στην ίδια την πατρίδα του την Ιταλία⁴.

Το δεύτερο είναι ότι ούτε στην Ιταλία, ούτε σε ολόκληρη την Ευρώπη υπάρχει μέχρι σήμερα μια πλήρης και ολοκληρωμένη έκδοση έργων του από έναν εκδοτικό οίκο⁵. Οι ιταλοί εκδότες του Γκράμσι και ειδικότερα οι εκδόσεις «Riuniti» και «Einaudi» (που διακρίνονται όχι μόνο για τις σημαντικές προσπάθειες που έχουν καταβάλει, αλλά και για την αναμφισβήτητη ευσυνειδησία και ευαισθησία με την οποία διεξάγανε τις προσπάθειες αυτές), παρ' όλο ότι περιλαμβάνουν πια το σύνολο σχεδόν του έργου του παρουσιάζουν ορισμένα κενά, ιδιαίτερα γύρω από την κατάταξη και κατανομή των έργων της πρώτης, πριν τη φυλάκιση του, περιόδου. Θετικό γεγονός αποτελεί η από την αρχή επανέκδοση των έργων του με βάση τις χρονολογίες δημοσίευσής τους που και αυτό όμως στο βαθμό που αργεί να ολοκληρωθεί αποτελεί μια πρόσθετη δυσκολία για τον έλληνα εκδότη που έχει πριν πολλά χρόνια ξεκινήσει την έκδοση έργων με βάση το κυκλοφορούν υλικό.

Ένα τρίτο πρόβλημα είναι η ήδη διαμορφωμένη στην Ελλάδα πραγματικότητα. Το θετικό δηλαδή γεγονός ότι είμαστε από τις ελάχιστες, μετά την Ιταλία, χώρες στην Ευρώπη, που έχουμε να κάνουμε με μίαν ποσοτικά σημαντική παρακαταθήκη εκδόσεων σχετικά με τον Γκράμσι, αλλά και το αρνητικό ότι ορισμένα από τα κυκλοφορούντα έργα είναι ενταγμένα στις αντικειμενικές και υποκειμενικές αδυναμίες μιας εποχής.

Τέλος σημαντικό πρόβλημα παραμένει η δυσκολία που συναντά όχι μόνο η μετά-

φραση του Γκράμσι καθαυτό, αλλά και η ανάδειξη μεταφραστών που να μπορούν να αναλάβουν με πλήρη συνείδηση του εγχειρήματος την προσπάθεια αυτή.

Αυτό περίπου είναι το ιστορικό της έκδοσης των έργων του Γκράμσι στα ελληνικά. Μια ιστορία εκδοτική, αλλά όχι μόνο. Γιαυτό και σωστά επισημάνθηκε⁶ ότι όποιος θέλει σήμερα να μιλήσει με τον τρόπο του Γκράμσι, είναι υποχρεωμένος να αποτολμήσει μια έρευνα αυτού του πνευματικού κινήματος, των όρων και των συνεπειών του «ερχομού» του Γκράμσι στην Ελλάδα. Είναι δηλαδή υποχρεωμένος να μελετήσει σοβαρά το πρόβλημα και όχι να εκτείνεται με δίκες συνοπτικής διαδικασίας και παπικούς αφορισμούς⁷.

Ίσως όμως αυτό να είναι εξαιρετικά δύσκολο ακόμα, αφού, στο βαθμό που θα πραγματοποιούνταν ουσιαστικά, θα περιέκλεινε μιαν υπέρβαση της ίδιας της πολιτικής πρότασης του Γκράμσι για την μακρά πορεία προς την ηθική και διανοητική αναμόρφωση της κοινωνίας.

Αθήνα, Αύγουστος '87

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για περ. βλέπε Λουκά Αξελού, *Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση των ιδεών στην Ελλάδα*, εκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 1984, σελ. 33 επ.

2. Για περ. βλέπε Θάνου Παπαδόπουλου, *Ο Γκράμσι, οι μεταφράσεις του και η ελληνική πνευματική ζωή*, περ. «Αντί», τεύχ. 142, Γενάρης 1980, σελ. 40 επ.

3. Για περ. Θ. Παπαδόπουλου, ό.π.

4. «Η μέχρι το 1975 έκδοση των έργων του Γκράμσι ήταν αυθαίρετα διατεταγμένη κάτω από γενικούς τίτλους και χωρισμένη σε τόμους με, κατά κάποιον τρόπο, όμοια θέματα. Αυτά όλα έγιναν με τις οδηγίες του Παλμίρο Τολιάτι, ο οποίος κράτησε και ορισμένα κείμενα αδημοσίευτα στο συρτάρι. Από κει και μετά όλες οι μεταφράσεις: η γαλλική των Editions Sociales, η αγγλική, που αναπαράχθηκε στην Αμερική, η ρωσική, κλπ., κλπ., είναι επιλογές σύμφωνα με τα κριτήρια του κάθε επιμελητή ή μεταφραστή.... Η κριτική έκδοση των τετραδίων του Γκράμσι κυκλοφόρησε μόλις τον Ιούλιο του 1975 και αποτελείται από τέσσερεις τόμους: τρεις τόμους με αναπαραγμένα, κατά χρονολογική σειρά γραφής, τα τετράδια της φυλακής κι ένας τόμος με περιγραφή των τετραδίων και σχόλια επί των κειμένων». Για περ. βλέπε Τίτου Μυλωνόπουλου, *Απάντηση στον Μάκη Τρικούκη – Οι εκδόσεις του Γκράμσι στα ελληνικά*, περ. «Αντί», τεύχ. 146, Φλεβάρης 1980, σελ. 56.

5. «Η αναγγελία των εκδόσεων Suhrkamp, πριν δέκα χρόνια, για την έκδοση των *Απάντων* του Γκράμσι δεν έχει ακόμα καρποφορήσει. Δεν έχει εκδοθεί ούτε ένας τόμος. Στα γερμανικά υπάρχουν μόνον αποσπασματικά κείμενα και επιλογές». Για περ. βλέπε Έλμπαρ Αλτφάτερ, *Οι δρόμοι της θεωρητικής δεξίωσης. Σοσιαλδημοκρατικός θεωρητικισμός και εξτρεμισμός*, περ. «Ο Πολίτης», τεύχ. 79, Μάης 1987, σελ. 81.

6. Για περ. βλέπε Θ. Παπαδόπουλου, ό.π.

7. Δυστυχώς ούτε οι δίκες ούτε οι αφορισμοί λείψανε. Γιατί άλλωστε; Δογματισμέ, μονάχα εσύ είσαι αθάνατος. Δίπλα στους επιφανείς ιππότες, της αποκαλύψεως των «μεταφραστικών και εκδοτικών αθλιότητων» πάνω στο έργο του Γκράμσι, Γρηγόριο Φαράκο και Μάκη Τρικούκη ήρθε να συμπαραταχθεί, όταν το «γλέντι» έχει πια οριστικά τελειώσει, και ο Άγγελος Ελεφάντης. Το θέμα δείχνει ότι τον ενδιαφέρει, αφού τον πνίγει η οργή. Είναι δύσκολο να αναπαράγω όλη τη συζήτηση – πολεμική που ασκήσαμε από τις στήλες του «Τετραδίου», του «Αντί» και της «Οικονομίας και Κοινωνίας», όλοι όσοι είχαμε ασχοληθεί με την ιστορία αυτή τότε. Προσωπικά δεν βλέπω να αναιρώ τίποτα από τις απόψεις που είχα διατυπώσει και αυτόν και μόνο το λόγο έχει η παραπομπή.

Β΄

Στοιχεία βιβλιογραφίας Αντόνιο Γκράμσι στα ελληνικά*

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ANTONIO ΓΚΡΑΜΣΙ

Α. ΒΙΒΛΙΑ

1. *Οι Διανοούμενοι*, εισαγωγή Λουτσιάνο Γκρούππι (μτφρ. εισαγωγής Μπάμπης Λυκούδης), εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια Θ.Χ. Παπαδόπουλος, εκδ. «Στοχαστής», σελ. 200, Αθήνα 1972.
2. *Γράμματα από τη Φυλακή*, πρόλογος Φούλας Χατζιδάκη, χρονογραφία, μετάφραση Δημήτρης Ραυτόπουλος - Φούλα Χατζιδάκη, εκδ. «Ηριδανός», σελ. 178, Αθήνα 1972.
3. *Η Οργάνωση της Κουλτούρας*, μετάφραση - σχόλια Θ. Χ. Παπαδόπουλος, εκδ. «Στοχαστής», σελ. 128, Αθήνα 1973.
4. *Ιστορικός Υλισμός*, μετάφραση Τίτος Μυλωνόπουλος, εκδ. «Οδυσσεάς», σελ. 244, Αθήνα 1973.
5. *Παρελθόν και Παρόν*, μετάφραση Θανάσης Αθανασίου, εκδ. «Στοχαστής», σελ. 132, Αθήνα 1974.
6. *Για τον Μακιαβέλη...*, μετάφραση Φ.Κ. [Κώστας Φιλίνης], εκδ. «Ηριδανός», σελ. 208, Αθήνα χ.χ.ε. [1974].
7. *Τα Εργοστασιακά Συμβούλια και το Κράτος της Εργατικής Τάξης*, εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια Θ.Χ. Παπαδόπουλος, εκδ. «Στοχαστής», σελ. 354, Αθήνα 1975.
8. *Η Αλληλογραφία Γκράμσι Τολιάττι για την Κατάσταση στο Κόμμα των Μπολσεβίκων*, μετάφραση Μ.Μ., εκδ. «Το Φως που Καίει», σελ. 104, Αθήνα 1975.
9. *Πολιτικά Κείμενα*, μετάφραση Μυρσίνη Ζορμπά, εκδ. «Οδυσσεάς», σελ. 180, Αθήνα 1976.
10. *Λογοτεχνία και Εθνική Ζωή*, εισαγωγή - σχόλια - επιμέλεια Χρήστος Μαστραντώνης - Ντάνυ Πιέρρου, μετάφραση Χρήστος Μαστραντώνης, εκδ. «Στοχαστής», σελ. 351, Αθήνα 1981.
11. Αντόνιο Γκράμσι: *Το Δέντρο του Σκαντζόχοιρου*, μετάφραση Μάρθα Σαλάκου, σελ. 144, Αθήνα 1981.
12. *Σοσιαλισμός και Κουλτούρα*, εισαγωγή Ραολο Σπριανο, μετάφραση - σχόλια Γιώργος Μαχαίρας - Τανία Γορί, επιμέλεια Ντάνυ Πιέρρου, εκδ. «Στοχαστής», σελ. 355, Αθήνα 1982.

* Η βιβλιογραφία αυτή αποτελεί την συνέχεια και συμπλήρωση της βιβλιογραφίας που δημοσιεύτηκε στο βιβλίο των Κουίντιν Χόαρ και Τζέφρι Νόουελ Σμιθ *Για τον Γκράμσι*, εκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 1980, σελ. 151-156. Περιλαμβάνει όσα έργα του Γκράμσι έχω υπ' όψη μου ότι κυκλοφόρησαν σε αυτοτελή βιβλία ή δημοσιεύτηκαν σε διάφορα περιοδικά. Περιλαμβάνει επίσης το σύνολο σχεδόν των κειμένων που κυκλοφορούν σε αυτοτελή βιβλία ή που δημοσιεύτηκαν σε διάφορα περιοδικά και που αναφέρονται στον ίδιο ή τις εκδόσεις των έργων του. Η παράθεση των τίτλων γίνεται με αυστηρή χρονολογική σειρά.

B. ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ

1. Γκράμσι: *Καβαλκάντε και Φαρνάτα, ένα Σχόλιο στο 10^ο Άσμα της Κόλασης*, περ. «Επιθεώρηση Τέχνης», τευχ. 130 – 32, σελ. 504 – 8, Νοέμβρης – Δεκέμβρης 1965.
2. *Ο Σχηματισμός των Διανοομένων*, περ. «Επιθεώρηση Τέχνης», τευχ. 143 – 44, σελ. 356 – 65, Νοέμβρης – Δεκέμβρης 1966.
3. *Τρία Κείμενα για τους Διανοούμενους*, περ. «Πορεία», τευχ. 15, σελ. 35 – 46, Ιούλιος 1970 (Παρίσι).
4. *Το Κομμουνιστικό Κόμμα*, περ. «Νέοι Στόχοι», τευχ. 4, σελ. 79 – 88, Οχτώβρης 1971.
5. *Αυθορμητισμός και Καθοδήγηση*, περ. «Νέοι Στόχοι», τευχ. 6 – 7, σελ. 94 – 98, Γενάρης 1972.
6. *Το Σοσιαλιστικό Κίνημα – Το Πρόβλημα των Νέων*, περ. «Σύγχρονα Θέματα», τόμος Α', τευχ. 3, σελ. 93 – 96, Μάρτης 1972.
7. *Μελετάμε την Ιταλική Πραγματικότητα*, περ. «Κομμουνιστική Επιθεώρηση», σελ. 77 – 79, Γενάρης - Μάρτης 1973.
8. *Τρία Κείμενα για την Ανώτατη Εκπαίδευση*, περ. «Δύο», τευχ. 2, σελ. 99 επ., Ιούλιος 1973.
9. *Το Επαγγελματικό Σχολείο*, περ. «Θούριος», τευχ. 4, Σεπτέμβρης 1974.
10. *Παρέμβαση στο Συνέδριο της Ομοσπονδίας των Νεολαίων*, περ. «Θούριος», τευχ. 5, Οχτώβρης 1974.
11. *Η Φιλοσοφία της Πράξης και η Σύγχρονη Κουλτούρα*, περ. «Πρωτοπορία», τευχ. 1, σελ. 22 επ., Γενάρης 1975.
12. *Η Έννοια της Μεγάλης Δύναμης*, περ. «Αντί», τευχ. 37, σελ. 24 επ., Γενάρης 1976.
13. *Ο Νεότερος Ηγεμόνας*, περ. «Δευκαλίων», τευχ. 22, σελ. 271–282, Ιούνιος 1978.
14. *Το Κίνημα των Εργοστασιακών Συμβουλίων στο Τουρίνο*, περ. «Αντί», τευχ. 107, σελ. 35 – 38, Σεπτέμβρης 1978. (Κυκλοφόρησε και σε αυτοτελές τομίδιο με τίτλο *Άρθρα για την Αυτοδιαχείριση*, εκδ. «Ανδρομέδα», μετάφραση Δ. Βεργίδη, σελ. 43 - 55, Αθήνα 1979).
15. *Αντόνιο Γκράμσι: Ordine Nuovo 5 Ιανουαρίου 1921*, περ. «Το Δέντρο», τευχ. 13, σελ. 109, Μάρτης - Απρίλης 1980.
16. *Γράμματα από τη Φυλακή*, περ. «Ο Πολίτης», τευχ. 78, σελ. 65 – 72, Απρίλης 1987.
17. *Αμερικανισμός και Φορντισμός, (περιλαμβάνονται τα λήμματα: Αμερικανισμός και Φορντισμός, Εξορθολογισμός της Ευρωπαϊκής Δημογραφικής Σύνθεσης, Οικονομική Ανάπτυξη της Βιομηχανίας, Οι Υψηλοί Μισθοί, Μερικές Πλευρές του Σεξουαλικού Ζητήματος, Το Ζωκόδες και ο Βιομηχανισμός, Αμερικανικός και Ευρωπαϊκός Πολιτισμός, Εκτελιτισμός και Εκμηχανισμός του Εργαζόμενου)*, περ. «Ο Πολίτης», τευχ. 79, σελ. 19 – 29, Μάης 1987.

**ΒΙΒΛΙΑ – ΜΕΛΕΤΕΣ – ΑΡΘΡΑ – ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΓΚΡΑΜΣΙ ΚΑΙ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ**

A' ΒΙΒΛΙΑ

- 1–2. Δημήτρης Δημητράκος: *Α. Πολιτική Εξουσία και Επανάσταση*, εκδ. «Εξάντας», σελ. 294, Αθήνα 1976*.

* Το βιβλίο του Δ. Δημητράκου δεν αναφέρεται αποκλειστικά στον Γκράμσι. Αφιερώνει όμως ένα εξαιρετικά σημαντικό μέρος του σ' αυτόν. Γι' αυτό και το καταχωρούμε, ενώ δεν κάνουμε το ίδιο για

- Β. Παιδεία και Κοινωνική Αναμόρφωση. Μια Γκραμισιανή Προσέγγιση**, εκδ. «Νεφέλη», Αθήνα χ.χ. έκδ. [1984].
3. Λουτσιάνο Γκρούππι: *Η Έννοια της Ηγεμονίας στον Γκράμισι*, μετάφραση Π. Δ. Καστορινός, εκδ. «Θεμέλιο», σελ. 166, Αθήνα 1977.
 4. Τζουζέπε Φιόρι: *Αντόνιο Γκράμισι. Η Ζωή ενός Επαναστάτη*, μετάφραση Λία Αλεξιάδου - Μαρία Μουργιάννη εκδ. «Οδυσσέας», σελ. 330, Αθήνα 1977.
 5. Κουίντιν Χόαρ - Τζέφρι Νόουελ Σμιθ: *Για τον Γκράμισι*, μετάφραση Δήμος Βεργής, εκδ. «Στοχαστής», σελ. 156, Αθήνα 1980.
 6. Νίκος Πουλαντζάς: *Για τον Γκράμισι. Μεταξύ Σαρτρ και Άλτουσέρ - Παρεμβάσεις*, μετάφραση - επιμέλεια Τάκης Καφετζής, εκδ. «Πολύτυπο», σελ. 155, Αθήνα 1982.
 7. Κριστίν Μπυσί - Γκλυκσμάν: *Ο Γκράμισι και το Κράτος*, μετάφραση Π. Δ. Καστρινός, εκδ. «Θεμέλιο», σελ. 497, Αθήνα 1984.
 8. Πέρι Άντερσον: *Οι Αντινομίες του Αντόνιο Γκράμισι*, μετάφραση Σταύρος Ορφανογιάννης, επιμ. μετάφρασης Σ. Βωβού, διόρθωση Α. Αμπάθι - Σ. Βωβού, εκδ. «Μαρξιστική Συσπείρωση», σελ. 91, Αθήνα 1985.
 9. Μάκης Τρικούκης: *Πολιτική και Φιλοσοφία στον Γκράμισι*, εκδ. «Εξάντας», σελ. 135, Αθήνα, χ.χ. έκδ. [1986].
 10. Φράνκο Λομπάρντι: *Οι Παιδαγωγικές Αντιλήψεις του Αντόνιο Γκράμισι*, μετάφραση Τάσος Δαρβέρης, εκδ. «Παρατηρητής», σελ. 130, Θεσσαλονίκη 1986.

Β' ΜΕΛΕΤΕΣ - ΑΡΘΡΑ - ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ

- 1-5. Θάνος Παπαδόπουλος: **Α. Εισαγωγικό Σημείωμα Πάνω στη Ζωή και το Έργο του Αντόνιο Γκράμισι**, περιλαμβάνεται σαν εισαγωγή στην έκδοση των *Διανοουμένων*, εκδ. «Στοχαστής», σελ. 7 - 21, Αθήνα 1972.
Β. Η Κριτική των Ιδεών και η Κρίση της Θεολογίας - Απάντηση στον Γρηγόρη Φαράκο, περ. «Τετράδιο», τευχ. 5, 1974.
Γ. Βιογραφικό, περ. «Αντί», τευχ. 37, σελ. 20 επ., Γενάρης 1976.
Δ. Ο Γκράμισι στην... Ελλάδα και η Παρθενογένεση της Ελληνικής Κουλτούρας, περ. «Οικονομία και Κοινωνία», τευχ. 6, σελ. 70 - 72, Νοέμβρης 1979.
Ε. Ο Γκράμισι οι Μεταφράσεις του και η Ελληνική Πνευματική Ζωή, περ. «Αντί», τευχ. 142, σελ. 40 επ., Γενάρης 1980.
- 6-7. Λουτσιάνο Γκρούππι: **Α. Εισαγωγή στην Έκδοση των Διανοουμένων**, μετάφραση Μπάμπης Λυκούδης, εκδ. «Στοχαστής», σελ. 22 - 52, Αθήνα 1972.
Β. Θρησκεία, μετάφραση Παύλος Κρέμος, περ. «Ο Πολίτης», τευχ. 79, σελ. 84 επ., Μάης 1987.
8. Φούλα Χατζιδάκη: **Πρόλογος στα Γράμματα από τη Φυλακή**, εκδ. «Ηριδανός», σελ. 5 - 9, Αθήνα 1972.
- 9-15. Δημήτρης Δημητράκος: **Α. Η Επικαιρότητα της Σκέψης του Αντόνιο Γκράμισι**, περ. «Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική», τευχ. 8, σελ. 68 επ., Γενάρης 1976.
Β. Ο Γκράμισι και η Επαναστατική Πρωτοβουλία, περ. «Αντί», τευχ. 37 - 38, σελ. 20 - 25, 40 - 44, Γενάρης - Φλεβάρης 1976.
Γ. Το Πρόβλημα της Επαναστατικής Πρωτοβουλίας ή "Τι να Κάνουμε", περ. «Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική», τευχ. 13, Αύγουστος - Σεπτέμβρης 1976.

άλλα βιβλία, όπως λ.χ. του Νίκου Πουλαντζά, που και αυτά αναφέρονται ή και ασχολούνται με τον Γκράμισι, όχι όμως πρωταρχικά και ξεχωριστά.

- Δ. *Απάντηση στον Μάκη Τρικούκη*, περ. «Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική», τευχ. 16, σελ. 114-117, Γενάρης - Φλεβάρης 1977.
- Ε. *Ο Γκράμσι, η Κατάκτηση της Εξουσίας και το ΙΚΚ*, περ. «Οικονομία και Κοινωνία», τευχ. 6, σελ. 50 επ., Νοέμβρης 1979.
- ΣΤ. *Ηγεμονία, Περιφερειακότητα και Νεοελληνική Ιδεολογία*, περ. «Σύγχρονα Θέματα», τευχ. 15 και 17, Σεπτέμβρης 1982 και Φλεβάρης 1983.
- Ζ. *Η Κατάκτηση της Εξουσίας. Το Πολιτικό Μάθημα του Γκράμσι*, περ. «Αντί», τευχ. 347, σελ. 33 επ., Μάης 1987.
16. Βασίλης Βασιλικός: *Απολείπει ο Θεός Αντώνιον Γκράμσι*, περ. «Αντί», τευχ. 39, σελ. 39 - 41, Φλεβάρης 1976.
- 17-20. Μάκης Τρικούκης: Α. *Κριτική σε Δυο Άρθρα του Δ. Δημητράκου*, περ. «Ελληνική Αριστερά», τευχ. 1, σελ. 23, Ιούλιος 1976.
 Β. *Απάντηση σε Άρθρο του Δ. Δημητράκου*, περ. «Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική», τευχ. 16, σελ. 110 επ., Γενάρης - Φλεβάρης 1977.
 Γ. *Η Ηγεμονία στο Έργο του Γκράμσι*, περ. «Οικονομία και Κοινωνία», τευχ. 4, σελ. 57 επ., Αύγουστος - Σεπτέμβρης 1979.
 Δ. *Απάντηση σε Άρθρο του Λουκά Αξελού*, περ. «Αντί», τευχ. 141, σελ. 38 επ., Δεκέμβρης 1979.
21. Πέτρος Παπασαραντόπουλος: *Για να Γνωρίσουμε τον Γκράμσι*, Εφημ. «Θεσσαλονίκη», 11 Απρίλη 1977.
22. Γιώργος Γάτος: *Αντόνιο Γκράμσι. Ένας Πρόδρομος του Ευρωκομμουνισμού*, περ. «Αντί», τευχ. 74, σελ. 36 - 37, Ιούνιος 1977.
23. Massimo Salvadori: *Η Επικαιρότητα του Γκράμσι*, μετάφραση Χρίστος Βέλτας, περ. «Ο Πολίτης», τευχ. 11, σελ. 62 επ., Ιούνιος - Ιούλιος 1977.
- 24-25. Λουκάς Αξελός: Α. *Η Κριτική των Έργων και οι Σύγχρονοι Φιλισταίοι - Οι Εκδόσεις του Γκράμσι στα Ελληνικά*, περ. «Αντί», τευχ. 136, σελ. 45 επ., Οχτώβρης 1979.
 Β. *Απάντηση στο Γράμμα του Μάκη Τρικούκη*, περ. «Αντί», τευχ. 141, σελ. 39 επ., Δεκέμβρης 1979.
- 26-27. Φώντας Λάδης: Α. *Από πού Έρχεται και πού Πηγαίνει ο «Ευρωκομμουνισμός», ή Ορισμένες Παραποιήσεις της Σκέψης του Γκράμσι*, περ. «Οικονομία και Κοινωνία», τευχ. 5, σελ. 27 επ., Οχτώβρης 1979.
 Β. *«Ευρωκομμουνισμός»: Τύπος και Ουσία*, περ. «Οικονομία και Κοινωνία», τευχ. 7, σελ. 74 - 5, Δεκέμβρης 1979.
- 28-29. Γιάννης Βούλγαρης: Α. *Η Πολιτική Φυσιγνωμία και Πρακτική του ΚΚΙ*, περ. «Οικονομία και Κοινωνία», τευχ. 7, σελ. 65 επ., Δεκέμβρης 1979.
 Β. *Η Μεγάλη Πολιτική και ο Γκράμσι*, περ. «Αντί», τευχ. 347, σελ. 38 επ., Μάης 1987.
30. Τίτος Μυλωνόπουλος: *Απάντηση στο Μάκη Τρικούκη - Οι Εκδόσεις του Γκράμσι στα Ελληνικά*, περ. «Αντί», τευχ. 146, σελ. 56 - 57, Φλεβάρης 1980.
31. Νίκος Δεμερτζής: *Η Κριτική του Ν. Πουλαντζά στην Γκραμσιανή Έννοια της Ηγεμονίας*, περ. «Οικονομία και Κοινωνία», τευχ. 15, Δεκέμβρης 1980.
- 32-33. Νικόλα Μπανταλόνη: Α. *Οι Οικονομικές και Κοινωνικές Ρίζες της Πολιτικής στον Αντόνιο Γκράμσι*, περ. «Αγώνας», τευχ. 4, Θεσσαλονίκη, χ.χ. εκδ.
 Β. *Η Φιλοσοφία της Πράξης*, μετάφραση Παύλος Κρέμος, περ. «Ο Πολίτης», τευχ. 79, σελ. 86 επ., Μάης 1987.
- 34-35. Πάολο Σπριάνο: Α. *Εισαγωγή στην Έκδοση του Σοσιαλισμός και Κουλτούρα*, μετάφραση Γιώργος Μαχαίρας, εκδ. «Στοχαστής», σελ. 7 - 51, Αθήνα 1982.
 Β. *Κομματική Αλαζονία*, μετάφραση Κώστας Βάκκας - Τζούλια Τσακίρη, περ. «Αντί», τευχ. 347, σελ. 30 επ., Μάης 1987.
- 36-37. Μπάμπης Νούτσος: Α. *Ο Γληνός, ο Γκράμσι και τα Λατινικά*, δημοσ. στον τόμο

- Δημήτρης Γληνός. Παιδαγωγός και Φιλόσοφος*, Τομέας Φιλοσοφίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, εκδ. «Gutenberg», σελ. 82-96, Αθήνα 1983.
- Β. Οι Εκπαιδευτικοί ως Διανοούμενοι. Μια Γκραμσιανή Προσέγγιση της Κοινωνικής Λειτουργίας των Εκπαιδευτικών**, περ. «Ο Πολίτης», τευχ. 79, σελ. 67 επ., Μάης 1987.
38. Γκεόργκ Μοσσέ: *Χρειαζόταν ο Γκράμσι στη Θέση του Ένγκελς*, δημοσ. στον τόμο *Ο Μαρξ στο Τέλος του 20ου Αιώνα*, μετάφραση Μ. Βακαλοπούλου – Τ. Δρακοπούλου, εκδ. «Ωκεανίδα», σελ. 125–128, Αθήνα 1983.
39. Άγγελος Ελεφάντης: *Γκράμσι: Η Επέτειος μιας Απουσίας*, περ. «Ο Πολίτης», τευχ. 78, σελ. 56 επ., Απρίλης 1987.
40. Hugues Portelli: *Ο Γκράμσι και οι Εκλογές* (Απόσπασμα), περ. «Ο Πολίτης», σελ. 61 επ., Απρίλης 1987.
41. Τζεζέρε Λουπορίνι: *Κοινός Νους και Φιλοσοφία*, μετάφραση Κώστας Βάκκας και Τζούλια Τσακίρη, περ. «Αντί», τευχ. 347, σελ. 28 επ., Μάης 1987 και στο περ. «Ο Πολίτης» σε μετάφραση Παύλου Κρέμου, τευχ. 79, σελ. 84, Μάης 1987.
- 42 - 43. Τζιουζέπε Πρεστιπίνιο: *Α. Δημοκρατικός Φιλόσοφος*, μετάφραση Κώστας Βάκκας – Τζούλια Τσακίρη, περ. «Αντί», τευχ. 347, σελ. 29, Μάης 1987.
- Β. Ιακωβινισμός**, ό.π., σελ. 29, επ.
44. Ρενάτο Ζανγκέρι (Renato Zangheri): *Ιστορικό Μπλοκ*, μετάφραση Κώστας Βάκκας – Τζούλια Τσακίρη, περ. «Αντί», τευχ. 347, σελ. 31, Μάης 1987. Δημοσιεύτηκε και στο περ. «Ο Πολίτης» με λάθος όνομα (Μπένετο) Σαγκέρι και τίτλο *Ιστορικός Συνασπισμός* σε μετάφραση Νώντα Παπαμιχαήλ, τευχ. 79, σελ. 85, Μάης 1987.
45. Τζιουζέπε Πετρόνιο: *«Λαϊκός» Πολιτισμός*, μετάφραση Κώστας Βάκκας – Τζούλια Τσακίρη, περ. «Αντί», τευχ. 347, σελ. 31 επ., Μάης 1987.
46. Eric Hobsbawm: *Για την Κατανόηση των Κατώτερων Τάξεων*, περ. «Αντί», τευχ. 347, σελ. 36 επ., Μάης 1987.
47. Αιμίλιος Μεταξόπουλος: *Αντόνιο Γκράμσι: Επιστήμη – Τεχνική – Φιλοσοφία*, περ. «Αντί», τευχ. 347, σελ. 40 επ., Μάης 1987.
48. Χ.Γ.Π. [απουτσάκης]: *Αναζητώντας τα Ίχνη των Προγόνων του Αντόνιο Γκράμσι*, περ. «Αντί», τευχ. 347, σελ. 44, Μάης 1987.
49. Λουί Αλτουσέρ: *Ο Μαρξισμός δεν είναι Ιστορισμός*, μετάφραση Βαγγέλης Σταματιάδης, περ. «Ο Πολίτης», τευχ. 79, σελ. 30 επ., Μάης 1987.
50. Μπιάτζιο Ντε Τζιοβάνι: *Ο Γκράμσι και η Κατηγορία της Πολιτικής*, μετάφραση Μαριλένα Κόμη, περ. «Ο Πολίτης», τευχ. 79, σελ. 45 επ., Μάης 1987.
51. Λεονάρντο Πάτσι: *Από τον Λένιν στον Μαρξ*, μετάφραση Βάσω Θεοδωρίδου, περ. «Ο Πολίτης», τευχ. 79, σελ. 50 επ., Μάης 1987.
52. Θανάσης Γιαλκέτης: *Μορφές του Κράτους και Στρατηγικές Ηγεμονίας στον Γκράμσι. Κρατική Συγκρότηση και Κοινωνία*, περ. «Ο Πολίτης», τευχ. 79, σελ. 61 επ., Μάης 1987.
53. Αν Σασσούν: *Το Κίνημα των Γυναίκών. Ο Φεμινισμός ως Ηθική και Πνευματική Αναμόρφωση*, μετάφραση Πάολα Καενάτσο, περ. «Ο Πολίτης», τευχ. 79, σελ. 72 επ., Μάης 1987.
54. Αντρέ Τοζέλ: *Μπορεί Ακόμη να Χρησιμεύσει. Μια Δύσκολη Διείδυση*, μετάφραση Νίκος Προκόβας, περ. «Ο Πολίτης», τευχ. 79, σελ. 75 επ., Μάης 1987.
55. Έλμαρ Αλφάτερ: *Οι Δρόμοι της Θεωρητικής Δεξίωσης. Σοσιαλδημοκρατικός Θεωρητικισμός και Εξτρεμισμός*, μετάφραση Γιώργος Πασχαλίδης, περ. «Ο Πολίτης», τευχ. 79, σελ. 79 επ., Μάης 1987.
56. Ροσάνα Ροσάντα: *Μήπως Αγνοήθηκε στην Πατρίδα του: Κανένας Φόβος δεν έχει Κληρονομός*, μετάφραση Γ. Ρωμαιοίς, περ. «Ο Πολίτης», τευχ. 79, σελ. 83, Μάης 1987.
57. Ουμπέρτο Τσερόνι: *Συναίνεση*, μετάφραση Νώντας Παπαμιχαήλ, περ. «Ο Πολίτης», τευχ. 79, σελ. 86, Μάης 1987.